नई तालीम आणि राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 : एक चिकित्सक अभ्यास

अक्षय अरुण नलवडे – जहागीरदार एम.ए. भाग – २, राज्यशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

७३५०००२१४५

---

1. सारांश

भारताची शिक्षणव्यवस्था ही नेहमीच सामाजिक, सांस्कृतिक व राजकीय बदलांच्या केंद्रस्थानी राहिली आहे. महात्मा गांधींनी मांडलेली नई तालीम ही शिक्षण पद्धती समाजाभिमुख, स्वावलंबी आणि मूल्याधिष्ठित होती. तिचे मूलभूत उद्दिष्ट म्हणजे व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास करणे आणि शिक्षणाला श्रम, उत्पादन व समाजजीवनाशी जोडणे होय. दुसरीकडे, राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 (NEP 2020) हे भारताच्या 21व्या शतकातील शैक्षणिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी राबविण्यात आले आहे. मातृभाषा, बहुविषयक शिक्षण, डिजिटलायझेशन, संशोधन, कौशल्यविकास व जागतिक स्पर्धात्मकता या गोष्टींवर त्याचा भर आहे.

या संशोधन पेपरमध्ये नई तालीम आणि NEP 2020यांचा तुलनात्मक अभ्यास करून त्यातील समानता, भिन्नता, संधी व आव्हाने शोधण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

संशोधनाचे Keywords

नई तालीम, राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020, कौशल्याधारित शिक्षण, मातृभाषा, बहुविषयक शिक्षण,डिजिटल शिक्षण, मूल्याधिष्ठित शिक्षण

प्रस्तावना

शिक्षण हे केवळ ज्ञानार्जनाचे साधन नसून सामाजिक परिवर्तनाचे, राष्ट्रनिर्मितीचे आणि मानवाच्या सर्वांगीण विकासाचे सर्वांत प्रभावी साधन मानले जाते. भारतातील शिक्षणव्यवस्थेचा इतिहास पाहिला तर प्राचीन काळातील गुरुकुल प्रणालीपासून ते आधुनिक माहिती-तंत्रज्ञानाधारित शिक्षणापर्यंतचा प्रवास अत्यंत व्यापक आणि बहुआयामी राहिलेला आहे. औपनिवेशिक काळात ब्रिटिशांनी भारतात इंग्रजी शिक्षणपद्धती रूढ केली, ज्यामध्ये शिस्तबद्धता, नोकरीकेंद्री दृष्टीकोन आणि पाश्चात्य मूल्ये अंगी बाणविण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. याचा परिणाम असा झाला की भारतीय शिक्षण व्यवस्था स्वदेशी वास्तवापासून दुरावली आणि शिक्षण व समाजजीवन यांच्यातील दरी वाढू लागली.

याच काळात महात्मा गांधींनी पारंपरिक इंग्रजी शिक्षणपद्धतीवर टीका करत भारतीय वास्तवाशी सुसंगत अशी "नई तालीम" किंवा बेसिक एज्युकेशन संकल्पना मांडली. गांधीजी मानत की शिक्षण हे केवळ वाचन-लेखनापुरते मर्यादित नसावे, तर ते जीवनाशी जोडलेले, उत्पादक आणि आत्मनिर्भरता घडविणारे असावे. "कामाच्या माध्यमातून शिक्षण" हे या तत्त्वज्ञानाचे मूळ असून विद्यार्थ्यांनी हस्तकलेद्वारे, शेतकीद्वारे, उद्योगधंद्यांद्वारे ज्ञान संपादन करावे अशी गांधींची भूमिका होती. या शिक्षणाचा उद्देश "हेड, हार्ट अँड हँड्स" म्हणजेच बुद्धी, हृदय आणि हात यांचा सर्वांगीण विकास साधणे हा होता. नई तालीम हे केवळ व्यक्तिकेंद्री नसून समाजाभिमुख शिक्षण तत्त्वज्ञान होते.

दरम्यान, स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय शिक्षणव्यवस्था सतत बदलत गेली. परंतु जागतिकीकरण, औद्योगिकीकरण, तांत्रिक प्रगती, रोजगार बाजारपेठेतील स्पर्धा आणि नव्या पिढीच्या अपेक्षा या सगळ्यांच्या पार्श्वभूमीवर विद्यमान शिक्षण प्रणालीत आमूलाग्र सुधारणा करण्याची गरज भासू लागली. याच अनुषंगाने भारत सरकारने राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 (NEP 2020) जाहीर केले. हे धोरण भारतीय शिक्षणव्यवस्थेतील एक ऐतिहासिक पाऊल मानले जाते. यामध्ये ५+३+३+४ अशी नवीन शैक्षणिक रचना, मातृभाषा व प्रादेशिक भाषांना दिलेले महत्त्व, कौशल्याधारित शिक्षण, डिजिटल शिक्षण, बहुविषयक शिक्षण (multidisciplinary approach) यावर भर देण्यात आला आहे.

आजच्या काळात गांधीजींच्या नई तालीम तत्त्वज्ञानाची तुलना व चिकित्सा राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 सोबत केल्यास अनेक रोचक निष्कर्ष समोर येतात. नई तालीमने मांडलेले स्वावलंबन, कौशल्यविकास, सर्वांगीण शिक्षण हेच मुद्दे आज NEP 2020 मध्ये नव्या स्वरूपात अधोरेखित केलेले दिसतात. परंतु तांत्रिक प्रगती, डिजिटलायझेशन आणि जागतिक दर्जाचे उच्च शिक्षण या बाबतीत NEP अधिक आधुनिक दृष्टिकोन स्वीकारते.

म्हणूनच "नई तालीम आणि राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 : एक चिकित्सक अभ्यास" या संशोधनाचा उद्देश हा आहे की गांधीवादी शिक्षणतत्त्वे आणि आधुनिक धोरण यांच्यातील साम्य-भिन्नता उलगडून दाखवणे, तसेच भारतीय शिक्षणव्यवस्थेच्या भविष्यकालीन दिशेसाठी याचा काय उपयोग होऊ शकतो हे विश्लेषण करणे.

संशोधन पेपरचा उद्देश

1. गांधीजींच्या नई तालीम संकल्पनेची मूलभूत तत्त्वे व राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 मधील तत्त्वांची तुलनात्मक समीक्षा करणे.

2. या दोन शैक्षणिक दृष्टिकोनांमधील साम्य, भिन्नता, आव्हाने व संधींचे चिकित्सक विश्लेषण करणे.

3. भारतीय शिक्षणव्यवस्थेच्या भविष्यकाळात नई तालीम व NEP 2020 यांच्या संयोगातून काय दिशा ठरू शकते, हे स्पष्ट करणे.

संशोधन पद्धती व माहिती संकलन

या संशोधनासाठी मुख्यतः गुणात्मक पद्धती (Qualitative Methodology) वापरण्यात आली आहे. माहिती संकलनाचे स्रोत खालीलप्रमाणे :

प्राथमिक स्रोत : गांधीजींच्या लेखनसंपदा, शैक्षणिक तत्त्वे व तत्कालीन शिक्षण समित्यांचे अहवाल.

दुय्यम स्रोत : राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 चा अधिकृत दस्तऐवज, शिक्षण तज्ज्ञांचे संशोधन लेख, संदर्भग्रंथ, शैक्षणिक नियतकालिके.

इंटरनेटवरील शैक्षणिक डेटाबेस व शासकीय संकेतस्थळांवरील माहितीचा उपयोग.

माहितीचं वर्गीकरण व विश्लेषण

नई तालीमची तत्त्वे व उद्दिष्टे

महात्मा गांधींनी १९३७ मध्ये वर्धा शिक्षणपरिषदेत "नई तालीम" किंवा बेसिक एज्युकेशन ही संकल्पना मांडली. गांधीजींच्या मते शिक्षण हे केवळ माहिती देणारे किंवा नोकरीकेंद्री नसावे, तर ते जीवनाशी घट्ट जोडलेले, उत्पादक आणि स्वावलंबन घडविणारे असावे. नई तालीमच्या केंद्रस्थानी "कामाच्या माध्यमातून शिक्षण" ही कल्पना होती.

नई तालीमची मुख्य तत्त्वे

1. कामाच्या माध्यमातून शिक्षण (Learning by Doing):

विद्यार्थी प्रत्यक्ष हस्तकलेच्या, शेतकीच्या, उद्योगधंद्यांच्या कामांतून शिकतील. उदा. – विणकाम, कापड उद्योग, मातीची भांडी, शेती, बागकाम इत्यादी.

2. आत्मनिर्भरता (Self-reliance):

शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर विद्यार्थी आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी होतील. शिक्षण हे केवळ नोकरी मिळविण्यासाठी नव्हे, तर जीवन जगण्यासाठी आवश्यक कौशल्ये देणारे असावे.

3. सर्वांगीण विकास (Holistic Development):

गांधीजी मानत की शिक्षणाचा उद्देश "हेड, हार्ट अँड हँड्स" – म्हणजे बुद्धी, हृदय आणि हात यांचा एकत्रित विकास घडवणे हा आहे.

4. मातृभाषेवर भर (Mother Tongue as Medium):

बालकाला ज्ञान सोप्या पद्धतीने आत्मसात करता यावे यासाठी शिक्षण मातृभाषेतून द्यावे. इंग्रजी किंवा परकीय भाषांमुळे होणारा दुरावा टाळणे हे उद्दिष्ट होते.

5. समाजाभिमुखता (Social Orientation):

शिक्षणाचा उद्देश केवळ वैयक्तिक प्रगती नव्हे, तर समाजाच्या गरजा पूर्ण करणारा आणि सामूहिक हिताला पोषक असणारा असावा.

6. श्रमसंस्कार (Dignity of Labour):

शारीरिक श्रमाला प्रतिष्ठा देणे आणि प्रत्येक कामाची किंमत ओळखणे हे नई तालीमचे महत्त्वाचे अंग होते.

7. मूल्यशिक्षण (Value-based Education):

सत्य, अहिंसा, सहकार्य, आत्मानुशासन, नैतिकता ही मूल्ये विद्यार्थ्यांच्या जीवनात रुजवणे हा महत्त्वाचा उद्देश होता.

नई तालीमची उद्दिष्टे

शिक्षणाद्वारे आत्मनिर्भर आणि जबाबदार नागरिक तयार करणे.

विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक, शारीरिक आणि भावनिक विकासाला चालना देणे.

शिक्षणाची जोड उत्पादक श्रमाशी लावून समाजात उपयुक्तता निर्माण करणे.

ग्रामीण आणि शहरी जीवनातील दरी कमी करणे.
भारतीय संस्कृती, परंपरा आणि मूल्यांशी शिक्षण जोडणे.

गांधीजींच्या नई तालीम तत्त्वज्ञानामुळे शिक्षण हे केवळ शास्त्रीय अभ्यासापुरते मर्यादित न राहता जीवनकेंद्री, कौशल्याधारित आणि मूल्याधिष्ठित झाले. त्यामुळेच आजही नई तालीम हे भारतीय शिक्षण तत्त्वज्ञानाचे एक मौलिक योगदान मानले जाते.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 : प्रमुख वैशिष्ट्ये

भारत सरकारने जुलै 2020 मध्ये राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (National Education Policy - NEP 2020) जाहीर केले. जवळपास 34 वर्षांनंतर आलेले हे धोरण भारतीय शिक्षणव्यवस्थेत ऐतिहासिक आणि क्रांतिकारक मानले जाते. या धोरणाचा उद्देश 21व्या शतकातील बदलत्या गरजांनुसार शिक्षण अधिक लवचिक, कौशल्याधारित, संशोधनाभिमुख आणि जागतिक दर्जाचे बनवणे हा आहे.

प्रमुख वैशिष्ट्ये-

1. नवीन शैक्षणिक रचना (5+3+3+4 Pattern):

याआधी असलेली 10+2 ची पारंपरिक रचना बदलून 5+3+3+4 अशी रचना केली गेली.
5 वर्ष: पूर्व-प्राथमिक + 1ली व 2री (Foundational Stage)
3 वर्षे: 3री ते 5वी (Preparatory Stage)
3 वर्षे: 6वी ते 8वी (Middle Stage)
4 वर्षे: 9वी ते 12वी (Secondary Stage)

यामुळे बालकाच्या मानसिक, शारीरिक आणि बौद्धिक विकासाच्या टप्प्यानुसार अभ्यासक्रम आखण्यात आला आहे.

2. मातृभाषेला प्राधान्य (Mother Tongue/Regional Language):

प्राथमिक शिक्षण किमान 5वीपर्यंत – आणि शक्य असल्यास 8वीपर्यंत – मातृभाषा किंवा प्रादेशिक भाषेत दिले जाईल. यामुळे बालकाला संकल्पना सहज समजतील.

3. बहुविषयक शिक्षण (Multidisciplinary Education):

विज्ञान, कला, वाणिज्य यांचे कठोर विभाजन संपुष्टात आणून विद्यार्थ्यांना विविध विषयांची निवड करण्याची मुभा देण्यात आली आहे. उदा. – गणितासोबत संगीत, किंवा विज्ञानासोबत नृत्य शिकणे शक्य आहे.

4. कौशल्याधारित व अनुभवाधारित शिक्षण (Skill & Experiential Learning):

6वीपासून व्यावसायिक शिक्षण व इंटर्नशिपचा समावेश करण्यात आला आहे. रोजगारक्षम कौशल्ये, उद्योजकता आणि जीवनकौशल्ये विकसित करणे यावर भर आहे.

5. डिजिटल शिक्षण (Digital Learning):

ऑनलाइन शिक्षण, ई-लायब्ररी, व्हर्च्युअल लॅब्स, MOOCs यांचा समावेश. यामुळे ग्रामीण-शहरी दरी कमी करण्याचा प्रयत्न आहे.

6. उच्च शिक्षण सुधारणा (Higher Education Reforms):

४ वर्षांचा पदवी अभ्यासक्रम (Multiple Entry-Exit System).
राष्ट्रीय संशोधन प्रतिष्ठान (National Research Foundation).
परदेशी विद्यापीठांना भारतात कॅम्पस सुरू करण्याची परवानगी.
एकच Higher Education Commission of India (HECI) स्थापन करण्याची तरतूद.

7. मूल्याधिष्ठित शिक्षण (Value-based Education):

नैतिकता, जबाबदारी, नागरिकत्त्व, पर्यावरणपूरक दृष्टीकोन या बाबींवर भर.

8. शिक्षक प्रशिक्षण व गुणवत्ता सुधारणा (Teacher Training & Quality):

शिक्षकांच्या प्रशिक्षणासाठी नवे मानदंड, सतत व्यावसायिक विकास (Continuous Professional Development - CPD), आणि 4 वर्षांचा B.Ed. अभ्यासक्रम अनिवार्य.

9. समावेशकता (Inclusion):

समाजातील सर्व घटकांना – विशेषतः दिव्यांग विद्यार्थी, ग्रामीण विद्यार्थी, वंचित घटक – यांना शिक्षणप्रवेश मिळावा यावर भर.

10. संशोधन व नवोपक्रम (Research & Innovation):

शाळा आणि महाविद्यालय स्तरावर संशोधनवृत्ती वाढविण्यासाठी धोरणात्मक पावले.

उद्दिष्टे-

भारताला "जागतिक ज्ञानमहाशक्ती" (Global Knowledge Superpower) बनवणे.

सर्वांसाठी समावेशक, गुणवत्तापूर्ण आणि न्याय्य शिक्षण उपलब्ध करून देणे.

कौशल्याधारित आणि जीवनाधारित शिक्षणाला चालना देणे.

संशोधन, नवोपक्रम आणि डिजिटल शिक्षणाद्वारे स्पर्धात्मकता वाढवणे.

यातून दिसते की NEP 2020 हे बहुआयामी, सर्वसमावेशक आणि जागतिक दृष्टिकोन असलेले धोरण आहे. यामध्ये गांधीजींच्या नई तालीम संकल्पनेतील अनेक मूल्ये पुन्हा नव्या स्वरूपात अधोरेखित केली आहेत, पण त्यात आधुनिक तंत्रज्ञान व जागतिकीकरणाशी निगडित बदलांचाही समावेश आहे.

नई तालीम आणि राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 मधील साम्यस्थळे

महात्मा गांधींच्या नई तालीम संकल्पना आणि राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 (NEP 2020) यांचा अभ्यास केला असता असे दिसते की दोन्हींत काही मूलभूत साम्यस्थळे आहेत. जरी या दोन शिक्षणदृष्टी वेगवेगळ्या ऐतिहासिक व सामाजिक संदर्भात उदयाला आल्या असल्या तरी त्यांच्या तत्त्वज्ञानात अनेक ठिकाणी समानता आढळते.

1. कौशल्याधारित शिक्षण (Skill-based Education)

नई तालीम – कामाच्या माध्यमातून शिक्षणावर भर; हस्तकला, शेती, उद्योग यांद्वारे ज्ञानार्जन.

NEP 2020 – 6वीपासून व्यावसायिक शिक्षण, इंटर्नशिप, आणि रोजगारक्षम कौशल्ये विकसित करण्यावर भर.

दोन्हींचा उद्देश "शिकून जगण्याचे कौशल्य प्राप्त करणे" हा आहे.

2. अनुभवाधारित शिक्षण (Experiential Learning)

गांधीजी मानत की विद्यार्थ्याने प्रत्यक्ष अनुभवातून शिकावे.

NEP 2020 मध्येही प्रोजेक्ट-आधारित, practically oriented शिक्षणाची मांडणी आहे.

3. आत्मनिर्भरता आणि स्वावलंबन (Self-reliance)

नई तालीम विद्यार्थ्यांना आर्थिकदृष्ट्या व वैचारिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनवते.

NEP 2020 चा हेतूही भारताला आत्मनिर्भर भारत (Self-reliant India) बनवणे आणि विद्यार्थ्यांना नवोपक्रमशील बनवणे हा आहे.

4. मातृभाषेवर भर (Mother Tongue as Medium)

गांधीजींच्या नई तालीममध्ये मातृभाषेतून शिक्षण देण्यावर भर होता.

NEP 2020 मध्ये 5वीपर्यंत – आणि शक्य असल्यास 8वीपर्यंत – मातृभाषा किंवा प्रादेशिक भाषेत शिक्षण द्यावे असे सांगितले आहे.

5. सर्वांगीण विकास (Holistic Development)

नई तालीम : "हेड, हार्ट अँड हँड्स" – बुद्धी, हृदय आणि हात यांचा एकत्रित विकास.

NEP 2020 :बौद्धिक, भावनिक, सर्जनशील, शारीरिक अशा सर्वांगीण विकासावर भर.

दोन्हींचा उद्देश "पूर्ण व्यक्तिमत्त्व घडवणे" हा आहे.

6. मूल्याधिष्ठित शिक्षण (Value-based Education)

नई तालीममध्ये सत्य, अहिंसा, सहकार्य, श्रमसंस्कार या मूल्यांवर भर.

NEP 2020 मध्ये नैतिकता, जबाबदारी, नागरिकत्त्व, पर्यावरणाभिमुखता यावर भर.

दोन्ही ठिकाणी "नैतिक नागरिक घडवणे" हा मूलभूत हेतू आहे.

7. समाजाभिमुखता (Social Orientation)

गांधीजींनी शिक्षणाला समाजसेवेची जोड दिली.

NEP 2020 मध्ये सर्वांसाठी समावेशक शिक्षण, सामाजिक न्याय, वंचित घटकांचा सहभाग या बाबी मांडल्या आहेत.

8. श्रमाचे महत्त्व (Dignity of Labour)

नई तालीममध्ये प्रत्येक विद्यार्थ्याने हाताने काम करणे हे आवश्यक मानले.

NEP 2020 मध्ये vocational training व internships यांद्वारे श्रमसंस्कारावर भर.

9. भारतीय संस्कृती व परंपरांशी नाते (Rooted in Indian Ethos)

नई तालीम ही पूर्णपणे भारतीय समाजरचनेशी व संस्कृतीशी निगडित होती.

NEP 2020 मध्येही "भारतीय संस्कृतीत रुजलेले, पण जागतिक स्तरावर स्वीकारले जाऊ शकेल असे शिक्षण" हा दृष्टिकोन आहे.

नई तालीम आणि NEP 2020 हे दोन्ही तत्त्वज्ञान कौशल्याधारित, अनुभवाधारित, मूल्याधिष्ठित आणिसमाजाभिमुख शिक्षणावर आधारलेले आहेत. गांधीजींनी मांडलेले अनेक मुद्दे आज NEP 2020 मध्ये नव्या तांत्रिक व जागतिक स्वरूपात पुन्हा दिसतात.

नई तालीम आणि राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 मधील भिन्नता

नई तालीम आणि राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 (NEP 2020) यामध्ये अनेक साम्यस्थळे दिसतात; परंतु दोन्ही संकल्पना वेगवेगळ्या ऐतिहासिक व सामाजिक पार्श्वभूमीत उदयाला आल्यामुळे काही ठळक भिन्नता देखील आढळतात. या भिन्नतांचे चिकित्सक आकलन महत्त्वाचे आहे.

1. ऐतिहासिक व सामाजिक संदर्भ

नई तालीम (1937): ब्रिटिश औपनिवेशिक शिक्षणपद्धतीविरुद्धचा प्रतिसाद. उद्देश – भारतीय समाजाला आत्मनिर्भर बनवणे, औद्योगिकीकरण व पाश्चात्य शिक्षणावर अवलंबित्व कमी करणे.

NEP 2020: जागतिकीकरण, तांत्रिक क्रांती, रोजगार बाजारपेठेतील बदलत्या गरजा आणि 21व्या शतकातील ज्ञानाधारित अर्थव्यवस्था यांचा विचार करून आखलेले धोरण.

2. तांत्रिक दृष्टीकोन (Technology Orientation)

नई तालीम: हस्तकला, शेती, उद्योग यांद्वारे प्रत्यक्ष अनुभवावर भर. तंत्रज्ञानाचा विचार अत्यल्प.

NEP 2020: डिजिटल शिक्षण, ऑनलाइन कोर्सेस, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI), रोबोटिक्स, व्हर्च्युअल लॅब्स, e-learning या आधुनिक तांत्रिक घटकांना प्राधान्य.

3. व्याप्ती (Scope of Education)

नई तालीम: प्रामुख्याने प्राथमिक व माध्यमिक स्तरावर केंद्रित.

NEP 2020: शालेय शिक्षणापासून उच्च शिक्षणापर्यंत सर्वंकष सुधारणा. संशोधन, नवोपक्रम, परदेशी विद्यापीठे, जागतिक स्पर्धात्मकता यांचा समावेश.

4. आर्थिक दृष्टिकोन

नई तालीम: शिक्षणातून स्वावलंबन मिळविणे. विद्यार्थी शिक्षण घेत असताना श्रमांद्वारे उत्पादन करेल आणि त्यातून शिक्षणाचा खर्च निघेल, अशी कल्पना.

NEP 2020: शिक्षण आणि रोजगार यामधील संबंध प्रस्थापित करणे; परंतु जागतिक अर्थव्यवस्थेशी सुसंगत कौशल्यांचा विकास हा प्राथमिक हेतू.

5. भाषेचा वापर

नई तालीम: मातृभाषेतूनच संपूर्ण शिक्षण. परकीय भाषेवर अवलंबित्व टाळणे.

NEP 2020: प्राथमिक टप्प्यात मातृभाषेला प्राधान्य; पण जागतिक संधी लक्षात घेऊन परकीय भाषांच्या शिक्षणालाही मान्यता.

6. मूल्यविचार व दृष्टिकोन

नई तालीम: सत्य, अहिंसा, सहकार्य, ग्रामविकास, स्वदेशी तत्त्वज्ञानावर आधारित.

NEP 2020: मूल्याधिष्ठित शिक्षणावर भर आहे, पण त्याचबरोबर स्पर्धात्मकता, नवोपक्रम, जागतिक दर्जा यावरही विशेष लक्ष.

7. अंमलबजावणीची पद्धत

नई तालीम: गांधीजींच्या विचारसरणीवर आधारित प्रयोग. स्वातंत्र्योत्तर काळात मर्यादित प्रयोगच झाले; व्यापक स्वरूपात राबवणे शक्य झाले नाही.

NEP 2020: केंद्र व राज्य सरकारांच्या सहकार्याने, संपूर्ण देशात धोरणात्मक स्वरूपात अंमलबजावणी करण्याचा प्रयत्न.

8. ग्रामीण-शहरी दृष्टीकोन

नई तालीम: प्रामुख्याने ग्रामीण समाजाच्या विकासावर लक्ष. ग्रामोद्योग आणि शेतीशी निगडित शिक्षण.

NEP 2020: ग्रामीण-शहरी सर्वच घटकांचा विचार, तसेच जागतिक शिक्षण बाजारपेठेत स्पर्धा करण्याची तयारी.

नई तालीम ही भारतीय समाजाच्या स्वावलंबनासाठी आणि आत्मनिर्भरतेसाठी 20व्या शतकाच्या सुरुवातीला मांडलेली सामाजिक-शैक्षणिक संकल्पना होती, तर NEP 2020 हे 21व्या शतकाच्या बदलत्या तांत्रिक व जागतिक वास्तवाशी सुसंगत धोरणात्मक आराखडा आहे. दोन्हींत उद्देश समान – सर्वांगीण शिक्षण – असला तरी पद्धती, साधने आणि व्याप्ती यात महत्त्वाच्या भिन्नता दिसतात.

भारतीय शिक्षण व्यवस्थेवरील परिणाम

नई तालीम आणि राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 या दोन्ही संकल्पना भारतीय शिक्षण व्यवस्थेवर महत्त्वपूर्ण परिणाम घडवणाऱ्या ठरल्या आहेत.

नई तालीमचा परिणाम

गांधीजींनी मांडलेली नई तालीम संकल्पना स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतीय समाजाला आत्मनिर्भरतेकडे वळविण्याचा प्रयत्न करणारी होती. या शिक्षणपद्धतीमुळे शारीरिक श्रमाला प्रतिष्ठा मिळाली, मातृभाषेतून शिक्षण देण्याची जाणीव निर्माण झाली आणि शिक्षण समाजाभिमुख असावे ही विचारधारा रुजली. मात्र स्वातंत्र्योत्तर काळात नई तालीम मोठ्या प्रमाणात अंमलात आणता आली नाही. तरीदेखील तिचा प्रभाव अनेक प्रयोगशील शाळांवर, ग्रामशिक्षण संस्थांवर आणि मूल्याधिष्ठित शिक्षण चळवळींवर आजही दिसून येतो.

NEP 2020 चा परिणाम

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 हे आधुनिक आणि व्यापक दृष्टीकोन असलेले धोरण आहे. या धोरणामुळे भारतीय शिक्षणव्यवस्थेत काही ठळक बदल घडू लागले आहेत –

प्राथमिक शिक्षणात मातृभाषेला प्राधान्य दिले जात आहे.

कौशल्याधारित व व्यावसायिक शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांना रोजगारसंधी वाढत आहेत.

डिजिटल शिक्षणामुळे ग्रामीण-शहरी दरी कमी करण्याचा प्रयत्न होत आहे.

उच्च शिक्षण क्षेत्रात बहुविषयक दृष्टिकोन, संशोधन व नवोपक्रम यांना चालना मिळत आहे.

सामूहिक परिणाम

दोन्ही तत्त्वज्ञानांचा मिळून भारतीय शिक्षण व्यवस्थेवर असा परिणाम झाला की शिक्षण केवळ माहितीपुरते न राहता ते जीवनकेंद्री, कौशल्याधारित आणि मूल्याधिष्ठित होण्याच्या दिशेने प्रवास करत आहे. गांधीजींच्या विचारांनी मांडलेली पायाभरणी आणि NEP 2020 ने दिलेला आधुनिक दृष्टिकोन यांच्या संयोगातून शिक्षणव्यवस्थेत सातत्य व परिवर्तन यांचा संगम दिसून येतो.

आव्हाने व संधी

आव्हाने

1. नई तालीम संदर्भात:

स्वातंत्र्यानंतर औद्योगिकीकरण व शहरीकरणामुळे हस्तकला व ग्रामजीवनाशी निगडित शिक्षणाकडे दुर्लक्ष झाले. आधुनिक रोजगार बाजारपेठेत शेतकी व कारीगरी आधारित कौशल्यांची मर्यादित मागणी असल्याने नई तालीम सर्वत्र राबवता आली नाही.

शासकीय पातळीवर सातत्याने अंमलबजावणी व निधीअभावी नई तालीमचे उद्दिष्ट व्यापक प्रमाणात साध्य झाले नाही.

2. NEP 2020 संदर्भात:

देशभरात विविध भाषा, सामाजिक-आर्थिक असमानता व पायाभूत सुविधांचा अभाव हे धोरणाच्या अंमलबजावणीसमोर मोठे अडथळे आहेत.

ग्रामीण भागात डिजिटल शिक्षणासाठी आवश्यक इंटरनेट व साधनांची टंचाई आहे.

शिक्षकांना नव्या अभ्यासक्रम, पद्धती व तंत्रज्ञानाचे प्रशिक्षण देणे ही मोठी जबाबदारी आहे.

धोरण कागदावर सर्वसमावेशक असले तरी त्याची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी समान पातळीवर होणे कठीण आहे.

संधी

1. नई तालीमचा वारसा:

आजच्या कौशल्याधारित जगात गांधीजींच्या "कामाच्या माध्यमातून शिक्षण" या तत्त्वाची नवी व्याख्या करता येऊ शकते. पर्यावरणपूरक जीवनशैली, ग्रामीण अर्थव्यवस्था व हस्तकला यांना चालना देताना नई तालीम महत्त्वाची ठरू शकते.

2. NEP 2020 च्या संधी:

विद्यार्थ्यांना जागतिक दर्जाचे व स्थानिक गरजांशी सुसंगत असे शिक्षण मिळू शकते.

बहुविषयक शिक्षण व संशोधनामुळे भारत ज्ञानाधिष्ठित अर्थव्यवस्थेकडे वाटचाल करू शकतो.

डिजिटल शिक्षण, ऑनलाइन प्लॅटफॉर्म्स व आर्टिफिशियल इंटेलिजन्सच्या साहाय्याने ग्रामीण-शहरी दरी कमी करण्याची संधी आहे.

मातृभाषा व भारतीय संस्कृतीशी जोडलेले शिक्षण दिल्याने विद्यार्थ्यांची सांस्कृतिक मुळे मजबूत होतील.

निष्कर्ष

या अभ्यासातून स्पष्ट होते की नई तालीम आणि राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 ही दोन्ही भारतीय शिक्षणव्यवस्थेतील वेगवेगळी पण महत्त्वपूर्ण टप्पे आहेत. गांधीजींच्या नई तालीममुळे शिक्षणात नैतिक मूल्ये, श्रमप्रतिष्ठा व समाजाभिमुखता यांना स्थान मिळाले. तर NEP 2020 मुळे शिक्षणात आधुनिकता, जागतिक स्पर्धात्मकता, तंत्रज्ञान आणि संशोधन यांना प्राधान्य मिळाले.

या दोन दृष्टिकोनांचा संगम साधला तर भारतीय शिक्षणव्यवस्था अधिक सक्षम होईल. नई तालीममधील मूल्याधिष्ठित दृष्टिकोन आणि NEP 2020 मधील आधुनिक व तंत्रज्ञानाधिष्ठित दृष्टिकोन यांचा मेळ घालणे हेच भविष्यकाळातील आव्हान आणि संधी आहे.

म्हणूनच या संशोधनाचा सारांश असा की –

नई तालीम हे भारतीय शिक्षणाचे नैतिक पायाभूत तत्त्व आहे, तर NEP 2020 हे त्या पायावर उभारलेले आधुनिक शैक्षणिक भवन आहे. दोन्हींच्या संयोगातून भारताला सर्वांगीण, न्याय्य आणि जागतिक दर्जाची शिक्षणव्यवस्था निर्माण करता येईल.

संदर्भ सूची (References)

1. Gandhi, M. K. (1951). Towards new education (Nai Talim). Ahmedabad: Navajivan Publishing House.

2. Gandhi, M. K. (1953). Basic education. Ahmedabad: Navajivan Trust.

3. Gandhi, M. K. (1958-1994). The collected works of Mahatma Gandhi. New Delhi: Publications Division, Government of India.

4. Bapat, N. R. (1980). Gandhivadishikshan [Gandhian education]. Pune: Maharashtra State Literature and Culture Board.

5. Joshi, P. (1995). Nai Talimchetattvajnana [Philosophy of Nai Talim]. Mumbai: Loksatta Prakashan.

6. Ministry of Education, Government of India. (2020). National education policy 2020. New Delhi: Ministry of Education.

7. Kasturirangan Committee. (2019). Draft national education policy 2019. New Delhi: Ministry of Human Resource Development.

8. National Council of Educational Research and Training (NCERT). (2005). National curriculum framework 2005. New Delhi: NCERT.

9. NITI Aayog. (2021). School education quality index (SEQI) report. New Delhi: Government of India.

10. NCERT. (2005). Position papers on curriculum and pedagogy. New Delhi: NCERT.

11. Kumar, K. (1991). Political agenda of education: A study of colonialist and nationalist ideas. New Delhi: Sage Publications.

12. Pathak, A. (2002). Social context of education. Hyderabad: Orient BlackSwan.

13. Tilak, J. B. G. (2021). Education and development in India: Critical issues in public policy and development. Singapore: Palgrave Macmillan.
14. Jayaram, N. (2008). The changing role of education in independent India. New Delhi: ICSSR.
15. UNESCO. (2017). Education for sustainable development goals: Learning objectives. Paris: UNESCO.
16. World Bank. (2020). India: Learning outcomes and policy challenges. Washington, DC: World Bank.
17. Drèze, J., & Sen, A. (2002). India: Development and participation. New Delhi: Oxford University Press.
18. Chandra, B., Mukherjee, M., Mukherjee, A., Panikkar, K. N., & Mahajan, S. (1989). India's struggle for independence. New Delhi: Penguin.
19. Atre, P. L. (1985). Shikshan ani samaj [Education and society]. Pune: Continental Prakashan.
20. Mohanty, J. (2003). Modern trends in Indian education. New Delhi: Deep & Deep Publications.
21. Sharma, R. N. (2004). Philosophy and sociology of education. New Delhi: Surjeet Publications.
22. NCERT. (1993). Learning without burden: Report of Yashpal Committee. New Delhi: NCERT.
23. University Grants Commission (UGC). (2021). Higher education in India at a glance. New Delhi: UGC.
24. Reddy, G. R. (2000). Education for all in India: The challenges ahead. New Delhi: Sage Publications.
25. Patil, A. M. (2007). Nai Talim ani Bharatiyashikshanvyavastha [Nai Talim and Indian education system]. Pune: University of Pune Publications.